

Online ISSN:
2783-252X

Print ISSN:
3060 -8171

Marzban ibn Rostam; A Fictional or Historical Character? (A View at the Criticism and Opinions on the Author of *Marzbannameh*)

Received: January 4, 2024 ∴ Revised: November 13, 2024
Accepted: December 28, 2024 ∴ Published Online: February 22, 2025

Yaghoub Fouladi¹
Mohammad Barani², Maryam Khalili Jahantigh³

How to cite this article:

Fouladi, Y., Barani, M., & Khalili Jahantigh, M. (2024). *Marzban ibn Rostam; A Fictional or Historical Character? (A View at the Criticism and Opinions on the Author of Marzbannameh)*. *New Literary Studies*, 57 (3), 25-47. (in Persian with English abstract)
<https://doi.org/10.22067/jls.2024.86220.1538>

Abstract

Marzbannameh is one of the important works of elegant prose written by Espahbad Marzban ibn Rostam ibn Sharvin, one of the rulers of Bavand clan, in the late 4th century of Hijri. This is because in *Qabousnameh* and the *History of Tabaristan*, Marzban ibn Rostam ibn Sharvin is said to be the author of *Marzbannameh*; However, in the *Marzbannameh* written by Varavini, it is written by Marzban ibn Sharvin, and on the other hand, the genealogy of the Bavand family and the status of Marzban ibn Rostam/Sharvin are not clear in the histories and records. There is a long debate among researchers about the author of *Marzbannameh*. A group believes

1. PhD in Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchistan, Zahedan, Iran.
(Corresponding author)
E-mail: fouladi_yaghoub@yahoo.com <https://orcid.org/0009-0004-1963-9282>
2. Retired Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchistan, Zahedan, Iran
E-mail: barani@lihu.usb.ac.ir <https://orcid.org/0009-0000-0635-0296>
3. Retired Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchistan, Zahedan, Iran
E-mail: shahnameh1390@yahoo.com <https://orcid.org/0000-0001-6030-7205>

that Marzban ibn Rostam is the author of the book, and another group considers Marzban ibn Sharvin as its author. Some even think that the author and translator of *Marzbannameh* is fake. Apart from these, there are also different views about the first language of the work, that it, whether it was Tabari or Dari Persian. Examining various viewpoints and discussing this matter, this study showed that probably Marzban ibn Rostam ibn Sharvin wrote this book in Tabari language two hundred years before Marzban (the son of Sharvin, the fifth ruler of the Kawusians of the Bavand family), translated it into simple Dari Persian, and two hundred years later, it was written by Sa'ad al-Din varavini in Dari Farsi.

Keywords: *Marzbannameh*, Ale Bavand, Mazarban ibn Rostam, Marzban ibn Sharvin

Extended Abstract

1. Introduction

The original *Marzbannameh* is not now available. The two versions of this book are in Dari Persian and in poetic prose; one in 598 AH by Mohammad ibn Qazi Malataivi titled *Rawzat al-Oqoul* and the other one between 607 and 622 AH titled *Marzbannameh* by Sa'd al-Din Varavini. The oldest work that has mentioned *Marzbannameh* and its author is *Qabousnameh*, written in 475 AH. Another ancient text that has mentioned this book and its author is *Tarikhe Tabarestan* (The history of Tabarestan) written in 613 by Baha al-Din Mohammad ibn Hassan ibn Esfandiar. The author mentions him when talking about the rulers of Tabarestan. Both authors believed that the author of *Marzbannameh* is Marzban ibn Rostam ibn Sharvin; though Varavini as a translator of *Marzbannameh*, states about the author of this work "*Marzbannameh* is attributed to the producer of the book of Marzban ibn Sharvin".

From this perspective and historicist criticism, there are some ambiguities and debates among researchers regarding the lineage of the author, the Kawusian lineage of Bavand dynasty, and the year of compiling *Marzbannameh*. Such uncertainties are about the authenticity of attributing this book to Marzban, whether Marzban is the son of Rostam or Sharvin, whether this Sharvin is Sharvin I or Sharvin II, and the reason why there is a great interval between the composition of the work and its translation (200 years) and the time of Varavini's statement (400 years). It is posed that whether Marzban wrote his book in Tabari language, and whether Mohammad ibn

Qazi Malataivi and Sa'd al-Din Varavini knew Tabari language and translated this work into Persian. These uncertainties and tentative answers and explanations have resulted in different views among researchers and scholars.

Since *Marzbannameh* is one of the main authentic texts of Persian language and Iranian culture, and as one of the sources of Persian Language and Literature in the Iranian universities, it is a must to do such aresearch to clarify the identity of the author of this book. Accordingly, this study at the first stage deals with Bavand family, and then respectively address the criticisms and opinions on the posed issues, and finally present the opinions of the wilters of this paper.

2. Method

This study at first focused on the criticisms and debates on the author of *Marzbannameh*. It then took a historical criticism to examine the lineage of the author. To this purpose, documents and library resources were used.

3. Results

Amongst the main debates on *Marzbannaneh* are the identity of its author, the compilation of the first version and its language. Onsor al-Ma'ali Keykawus in *Qabousnameh* and Ibn Esfandiar in *The History of Tabarestan* attributed this book to Marzban ibn Rostam ibn Sharvin, but Sa'd al-Din Varavini in his commentary on the *Marzbannameh* states that Marzban ibn Sharvin wrote this work in Tabari language four hundred years before him. Three points are significant in Varavini's introduction: the author, the time, and the language of thie work. All the issues, besides lack of sufficient information in the histories and tazkires related to *Marzbannameh* and its author lead to presenting various opinions from different perspectives. It is noteworthy that we cannot ignore Varavini's ideas, deciding wether he was mistaken or a claim consciously, or say that Onnsor al-Ma'ali and Ibn Esfandiar have misrepresented the lineage of Marzban. Apperantly around 200 AH, a Tabarestan prince of Kiyusian family of Bavand dynasty, called Marzban bin Sharvin bin Sohrab wrote a book in Tabari language. This book cosists of several stories of the culture of Iran that are on the politics and governing metods, narrated in the way of *Kelileh and Demneh*. Another member of this family (i.e., Marzban bin Rostam bin Sharvin) rendered it 200 years later (c. 400 AH) into simple Dari Persian (including Tabari verses and phrases). The same work was changed into a poetic prose several times: a) 200 years after Marzban bin Rostam while composing books in poetic prose; b) in the late 6th century by Mohammad bin Qazi Malataivi; c) in the early 7th century by Sa'd al-Din Varavini, who considred the simple style

of the original book not appropriate. Both authors imitated the writing style of Nasrallah Munshi in translating and correcting *Kelileh and Demneh*. The reason is that Marzban ibn Rostam, while translating *Marzbannameh* from Tabari language into simple Dari Persian, states that the author (Marzban ibn Sharvin) wrote *Marzbannameh* in Tabari language. Later, Varavini producing his edition of this work states that “*Marzbannameh* is attributed to the author of the book of Marzban ibn Sharvin”. Adding two hundred years between himself and Marzban ibn Rostam to the the two hundred years between Marzban ibn Rostam and Marzban ibn Sharvin, he states that he disclosed “this precious purchase that was unknown for four hundred years”. As Marzban ibn Rostam had used Tabari poems and stories in producing his Dari Persian translation of Marzban ibn Sharvin’s *Marzbannameh*, Varavini, while writing his own *Marzbannameh* produced by Marzban ibn Rostam says: "He produced it in the language of Tabarestan and ancient Persian."

4. Discussion and Conclusion

Marzban ibn Sharvin ibn Sohrab compiled a book in Tabari language around 200 AH. Two hundred years later, Marzban ibn Rostam ibn Sharvin translated this book (including Tabari verses and phrases) into simple Dari Persian. Within the book, he states this book belongs to Marzban ibn Sharvin, and later, Varavini mentioned this in his edited version of *Marzbannameh*, adding the 200 years between himself and Marzban ibn Rostam, saying “four hundred and some years” (i.e., from Marzban ibn Sharvin ibn Sohrab living in early 3rd century AH to his own era; early 3th century AH).

شاپای الکترونیکی:
۲۷۸۳-۲۵۲X

شاپای چاپی:
۳۰۶۰-۸۱۷۱

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۲۶، پاییز ۱۴۰۳، صص ۴۷-۲۵

مقاله پژوهشی

با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در تاریخهای مجله مشاهده نمایید.

مرزبان بن رستم: شخصیتی خیالی یا تاریخی؟ (نگاهی

به نقد و نظرهای پیرامون نویسنده مرزبان‌نامه)

دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۴؛ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۳؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۸؛ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

یعقوب فولادی^۱

محمد بارانی^۲، مریم خلیلی جهانتیغ^۳

ارجاع به این مقاله:

فولادی، ی.، و بارانی، م.، و خلیلی جهانتیغ، م. (۱۴۰۳). «مرزبان بن رستم: شخصیتی خیالی یا تاریخی؟ (نگاهی به نقد و نظرهای پیرامون نویسنده مرزبان‌نامه)»، در نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، پاییز، صص ۴۷-۲۵. <https://doi.org/10.22067/jls.2024.86220.1538>

چکیده

مرزبان‌نامه از جمله آثار مهم نثر مصنوع است که اسپهبد مرزبان بن رستم بن شروین از فرمانروایان آل باوند در اواخر قرن چهارم هجری آن را نوشته است. به این دلیل که در قابوس‌نامه و تاریخ طبرستان مرزبان بن رستم بن شروین نویسنده مرزبان‌نامه معرفی شده؛ ولی در مرزبان‌نامه تحریر و راوی نویسنده آن مرزبان بن شروین آمده است و از طرف دیگر نسب‌نامه آل باوند و احوال مرزبان بن رستم / شروین در تاریخ‌ها و تذکره‌ها به روشنی نیامده است؛ در بین پژوهشگران بحث درازدامنی در خصوص نویسنده مرزبان‌نامه وجود دارد. گروهی بر این باورند که مرزبان بن رستم نویسنده کتاب است و گروهی دیگر مرزبان بن شروین را نویسنده آن می‌دانند. حتی برخی نویسنده و مترجم مرزبان‌نامه را

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران (نویسنده مسئول)

E-mail: fouladi_yaghoub@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0004-1963-9282>

۲. دانشیار بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

E-mail: barani@lihu.usb.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0000-0635-0296>

۳. استاد بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

E-mail: shahnameh1390@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6030-7205>

برساخته و جعلی دانسته‌اند. فارغ از اینها، دیدگاه‌های متفاوتی نیز در مورد زبان نخستین اثر مبنی بر اینکه طبری یا فارسی دری بوده است، می‌بینیم. پژوهش حاضر پس از بررسی دیدگاه‌های گوناگون و بحث در این مورد، نشان می‌دهد احتمالاً مرزبان بن رستم بن شروین این کتاب را که دویست سال پیش از او مرزبان پسر شروین بن سهراب (پنجمین فرمانروای کیوسیان آل باوند) به زبان طبری نوشته بوده، به فارسی دری ساده برگردانده و دویست سال پس از وی سعدالدین وراوینی آن را به فارسی دری مصنوعی تحریر کرده است.

کلیدواژه‌ها: مرزبان‌نامه، آل باوند، مرزبان بن رستم، مرزبان بن شروین.

۱- سخن آغازین

مرزبان‌نامه هم از نظر صورت و هم محتوا از شاهکارهای ادب پارسی و یکی از جواهرات گران‌بهای تاج ادبیات پارسی است؛ بلکه می‌توان گفت این کتاب و کلیدوودمنه دو گوهر هستند که همراه با هم بر تاج کلام پارسی قرار دارند (بهار، ۱۳۷۳، ج ۳، ص ۱۹). مرزبان‌نامه مشتمل بر حکایات، تمثیلات و افسانه‌های حکمت‌آمیز است که به شیوه کلیدوودمنه از زبان انسان و وحوش و طیور و دیو و پری فراهم آمده است. این کتاب از آثار ارزشمند ادبیات پارسی است که در قرن چهارم به قلم اسپهبد مرزبان بن رستم بن شروین نگارش یافت و در نیمه اول قرن هفتم، میان سال‌های ۶۲۲-۶۱۷، سعدالدین وراوینی آن را به زبان پارسی دری و به تشریفاتی برگرداند (ر.ک: صفا، ۱۳۶۹، ج ۲، صص. ۱۰۰۸-۱۰۰۵؛ بهار، ۱۳۷۳، ج ۳، صص ۲۰-۱۴). مرزبان‌نامه علاوه بر اینکه از نمونه‌های موفق است که ارزش ادبی بالا و قابل توجهی در ادب فارسی دارد؛ دارای محتوایی ارجمند و داستان‌هایی با رسالت‌های والا نیز هست. مرزبان با آشنایی بر فرهنگ، داستان‌ها و اساطیر ایرانی از آن‌ها به‌طور هنرمندانه در مضمون‌سازی، شخصیت‌پردازی و نمادسازی سود جسته و با پرداختن به آن‌ها برای حُسن تأثیر کلام خود بهره برده است. با یک نگاه کلی بر متن این اثر متوجه خواهیم شد که ژرف‌ساخت بسیاری از داستان‌های آن و درون‌مایه این کتاب از جهان‌بینی ایران باستان خصوصاً فرهنگ مزدیسنا سرچشمه گرفته است.^۱

اصلی مرزبان‌نامه در دست نیست و آنچه امروز از این کتاب داریم دو تهذیب / تحریر آن به فارسی دری است که هر دو به نثر مصنوعی هستند؛ یکی در ۵۹۸ هجری توسط محمدبن غازی مَلَطَبُوی به نام روضه‌العقول و دیگری بین سال‌های ۶۲۲-۶۰۷ به نام مرزبان‌نامه به قلم سعدالدین وراوینی. قدیمی‌ترین متن و سندی که از مرزبان‌نامه و نویسنده آن سخن گفته است، قابوس‌نامه می‌باشد که در ۴۷۵ هجری تألیف شده است. عنصرالمعالی کیکاووس بن

اسکندر در دیباچه قابوس نامه خطاب به پسرش گیلانشاه می‌گوید: «که ترا ای پسر تخمه‌ای بزرگ و شریف است وز هر دو طرف کریم‌الطریفینی و پیوسته ملوک جهانی؛ جدت ملک شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر بود که نبیره آغش و هادان^۲ بود و آغش و هادان ملک گیلان بود پروزگار کیخسرو، و ابوالمؤید بلخی ذکر او در شاهنامه آورده و ملک گیلان از ایشان بجدان تو یادگار بماند و جدّه تو، مادرم، دختر ملک‌زاده المرزبان بن رستم بن شروین بود که مصنف مرزبان‌نامه است سیزدهم پدرش قابوس بن قباد بود، برادر ملک انوشروان عادل» (عنصرالمعالی، ۱۳۸۵، ص. ۵).

از متون کهن و معتبر دیگری که از این کتاب و نویسنده‌اش نام برده، تاریخ طبرستان نوشته بهاء‌الدین محمد بن حسن بن اسفندیار تألیف ۶۱۳ است که در بخش حکمای طبرستان می‌گوید: «و اصفهبد مرزبان بن رستم بن شروین پریم که کتاب مرزبان‌نامه از زبان وحوش و طیور و انس و جن و شیاطین فراهم آورده است» (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۷).

علاوه بر عنصرالمعالی و ابن اسفندیار، سعدالدین وراوینی در مورد مرزبان این چنین می‌گوید: «این کتاب مرزبان‌نامه منسوبست بواضع کتاب مرزبان بن شروین و شروین از فرزندزادگان کیوس بود برادر ملک عادل انوشروان بر ملک طبرستان پادشاه بود.» (مرزبان بن رستم، ۱۳۸۹، ص. ۳۹). از اشارات عنصرالمعالی کیکاووس در قابوس‌نامه و گفته ابن اسفندیار در تاریخ طبرستان متوجه می‌شویم که مرزبان‌نامه در آن روزگار در نقاط مختلف معروف بوده است.

از این دیدگاه و از لحاظ نقد تاریخ‌گرایی ابهام و پیچیدگی در نسب مؤلف و سلسله کیوسیان آل باوند و همچنین سال تألیف مرزبان‌نامه، بحث و نظرهای گوناگونی را در بین پژوهشگران به وجود آورده است. مبنی بر اینکه صحت این کتاب به مرزبان درست است یا خیر؟ مرزبان پسر رستم است یا شروین؟ این شروین، شروین اول است یا دوم؟ و چرا زمان بین تألیف اثر با ترجمه آن (۲۰۰ سال) با گفته وراوینی (۴۰۰ سال) اینقدر اختلاف دارد؟ آیا مرزبان کتابش را به زبان طبری نوشته بوده است؟ و اینکه محمد بن غازی ملطوی و سعدالدین وراوینی زبان طبری می‌دانسته‌اند و کتاب را به فارسی ترجمه کرده‌اند؟ همین پیچیدگی‌ها و پاسخ به این پرسش‌ها، چندین دیدگاه متفاوت را در بین پژوهشگران و صاحب‌نظران به وجود آورده است. در زیر نخست نگاهی به خاندان آل باوند می‌افکنیم و سپس به طور جداگانه به این نقد و نظرها می‌پردازیم و پس از آن نظر خود را نیز بیان خواهیم کرد.

۱-۱- پیشینه پژوهش

درباره مرزبان‌نامه تاکنون آثار پرمایه‌ای منتشر شده است که هر یک به فراخور موضوع و دامنه پژوهش، گرهی از برخی فروبستگی‌ها و ابهامات این متن گشوده‌اند. در رابطه با تألیف این اثر و مؤلف آن نیز تاکنون چهار پژوهش مستقل و

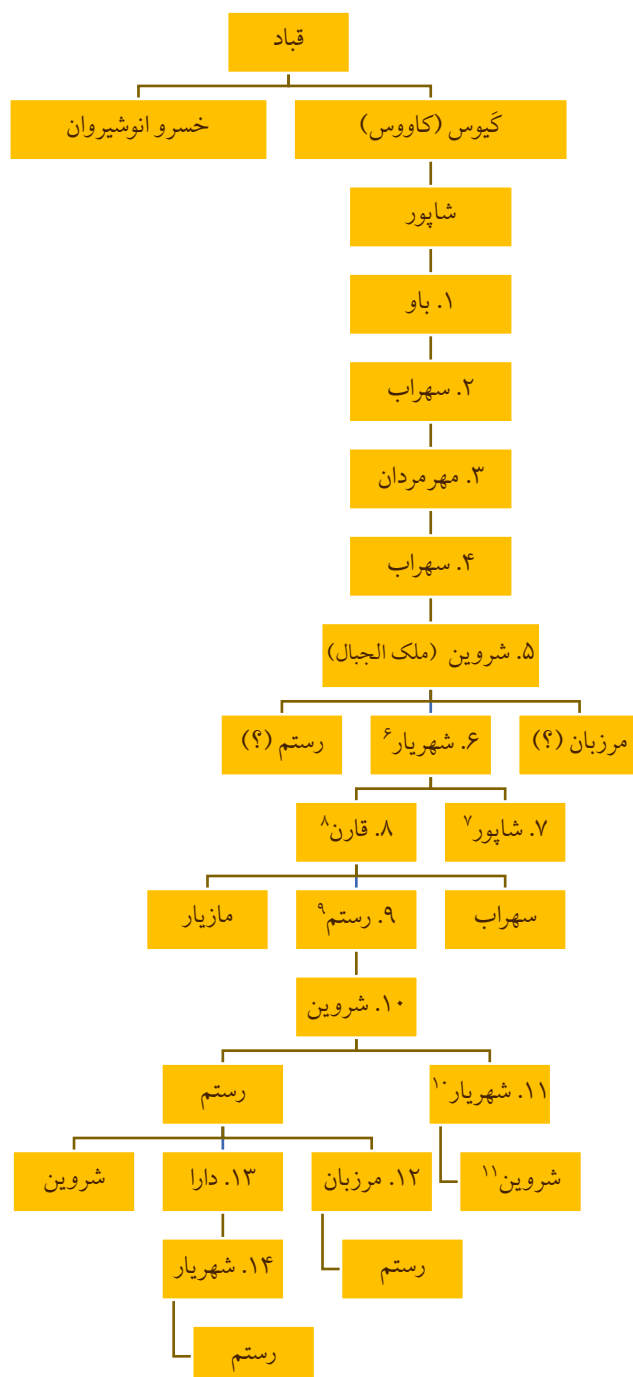
چند نقد و نظر کوتاه صورت گرفته است که هر یک از دیدگاه خاصی به آن پرداخته‌اند. به این دلیل که در ادامه مقاله پژوهش‌های مربوط به این مبحث را نقد و بررسی خواهیم کرد، در اینجا فقط به ذکر آنها بسنده می‌کنیم: علاوه بر ادیبان و پژوهشگرانی چون شارل شفر، هرمان اته، علامه دهخدا، علامه قزوینی، سعید نفیسی، ادوارد برون، ذبیح‌الله صفا، خلیل خطیب رهبر، یان ریپکا و مادلونگ که به‌طور مختصر به این مورد اشاره کرده‌اند؛ از نخستین کسانی که به شناخت نویسنده مرزبان‌نامه توجه نشان داده‌اند و به‌طور علمی به آن پرداخته‌اند جلیل نظری در «اصل مرزبان‌نامه و مؤلف آن» (۱۳۷۹) است. پس از آن غلامرضا افراسیابی نظر خود را در مقاله «نکته‌هایی تازه پیرامون تألیف، ترجمه و تحریر روضه‌العقول محمد غازی ملطیوی و مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی» (۱۳۸۲) بیان کرده‌اند. از پژوهش‌های مفصل و نو در این زمینه «چند نکته درباره مرزبان‌نامه: مصنف و زبان اصلی آن» (۱۳۹۰) نوشته فتح‌الله مجتبی است که پس از آن در مقدمه کتاب مرزبان‌نامه بزرگ (روضه‌العقول) (۱۳۹۳) و مدخل «مرزبان‌نامه» در جلد پنجم دانشنامه زبان و ادب فارسی (۱۳۹۶) نیز ارائه شد. از آثار متأخری که در آن به این مسئله پرداخته شده است پژوهش «جستاری در شناخت مؤلف راستین مرزبان‌نامه تبری» (۱۳۹۹) از محمدعلی نوری خوش‌رودباری و سمانه جعفری است. وجه تمایز این پژوهش با آثار معرفی شده در این است که: به‌طور اجمالی تمام پژوهش‌ها و نقدهای پیشین را بررسی و پس از آن نظر خود را در مورد نویسنده، زمان تألیف و زبان آن بیان کرده‌ایم.

۲- آل باوند

در باب خاستگاه و تبار خاندان باوند که سلسله‌ای محلی بود و در کوه‌های شروین از کوهستان‌های شرقی طبرستان کسب قدرت کرد در روایت بازمانده ابهام بسیار است. شاید آنها به تقلید یا رقابت با آل بویه نسب خود را به کیوس (کاووس برادر خسرو انوشروان) می‌رسانند؛ خویشان را پشخوارگرشاه و ملک‌الجبال هم می‌خواندند و عنوان اسپهبد را نیز بر نام خود می‌افزودند. هر چند فرمانروایان این خاندان بعدها برای حفظ قدرت موروث خویش ناچار به قبول آیین خلفا و اظهار اطاعت نسبت به آنها شدند، تختگاه آنها در کوهستان طبرستان تا مدت‌ها بعد همچنان کانون تشعشع روح ایرانی باقی ماند. از دوران خلافت مأمون هم، در عین آنکه سالانه مبلغی به‌عنوان مال صلح به عرب‌ها می‌دادند، آیین پدران خود را حفظ کردند. با آنکه شورش مازیار در طبرستان ادامه حکومت آنها را یک چند قطع کرد، در مدت قیام علویان قدرت آنها باقی بود و تا روی کار آمدن آل زیار نیز در همان تیره قدیم ادامه داشت (ر.ک: زرین‌کوب، ۱۳۸۱، ص. ۳۵۲ و ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: قسم اول، قسم دوم ص ۱۹ به بعد). اینکه نظامی

عروضی سمرقندی در چهار مقاله از زبان فردوسی باوندیان را وارث پادشاهان قدیم ایران می‌خواند؛^۳ حتی اگر نقل روایت او محل تردید هم باشد، حیثیت و اعتبار خاص این خاندان را در عهد تألیف آن کتاب (۵۵۰ هـ) نشان می‌دهد. به‌طور مختصر در مورد این سلسله می‌توان گفت آل باوند یا باوندیان سلسله‌ای از امرای محلی مازندران بودند که سه‌شاخه از آنها به نام‌های «کیوسیه»، «اسپهبدیه» و «کین‌خوازیه»، تقریباً به‌طور متوالی و روی هم‌رفته نزدیک به هفتصدسال، یعنی حدود ۴۵ هـ.ق تا ۷۵۰ هـ.ق، در طبرستان فرمانروایی کرده‌اند. هر سه شاخه این سلسله منسوب بوده‌اند به باو پسر شاپور اسپهبد طبرستان که نسب خود را به کاووس / کیوس (که نام کیوسیه / کیوسیان نیز منسوب بدوست) برادر خسرو انوشیروان پسر قباد ساسانی می‌رسانید: «چون قباد به شاهنشاهی نشست ترکان به خراسان و اطراف طبرستان تاختن‌ها آوردند، قباد با موبدان مشورت کرد، بعد از استخاره و تدبیر رأی زدند که شهنشاه مهتر پسر خویش کیوس نام را آنجا باید فرستاد چه طالع او موافق طالع آن ولایت است» (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: قسم اول، ص. ۴۱). کاووس ظاهراً گرایش مزدکی داشته و به همین دلیل به جانشینی قباد انتخاب نمی‌شود (ر.ک: کریستن‌سن، ۱۳۸۲، ص. ۶-۲۵۵)؛ اما پس از مرگ قباد لشکر برآراست و از طبرستان برخاست به مداین شد و با برادر مصاف داد، نوشروان او را بگرفت و محبوس فرمود، بعد روزی چند پیش او فرستاد که به بارگاه آید و توبه کند و اقرار آورد به گناه تا موبدان بشنوند و فرمایم که بند بردارند و ولایت به تو سپارند، کیوس گفت کشتن از این مذلت و اعتراف به گناه اولیتر دانم، هم در آن شب او را بفرمود کشت... و شاپور را که پسر او بود به مداین بازداشت تا در عهد هرمز فرمان یافت، پسری به نام «باو» داشت که خدمت خسرو پرویز کرد و با او به روم رفت و باز به جنگ بهرام چوبینه اثرها نمود و در اصطخر، آذربایجان، عراق و طبرستان نایب خسرو بود. شیرویه او را به اصطخر تبعید کرد؛ در روزگار آرمیدخت سپهسالاری لشکر را نپذیرفت و در آتشکده به عبادت مشغول شد تا در عهد یزدگرد سوم، بعد از آنکه یک چند به جنگ و زدو خورد با مخالفان و دشمنان شاهنشاه پرداخت، عزلت و انزوا گزیده به خدمت آتشکده‌ای در طبرستان اشتغال جست. مقارن هجوم عرب، در آن سرزمین از جانب مردم طبرستان به پادشاهی انتخاب شد (سال ۴۵ هـ.ق)؛ پانزده سال پادشاه بود تا به دست غاصبی به نام ولّاش که مدعی حکومت بود، به قتل رسید (ر.ک: ابن اسفندیار، ۱۳۸۹، قسم اول، صص. ۱۵۳-۱۵۰، قسم دوم، صص ۲۰-۱۹ و مرعشی، ۱۳۴۵، صص ۹۳-۸۹).

شاخه «کیوسیان» از آل باوند در واقع اخلاف مستقیم باو بودند که از ۴۵ تا حدود ۳۹۰ ق / ۶۶۵-۱۰۰۰ م. در فریم / پریم فرمان رانند. تاریخ طبرستان مفصل از باوندیان و اوضاع و احوال آنها گفته است که طبق آن می‌توان نسب‌نامه تقریبی امیران و امیرزادگان اسپهبدان ملک‌الجبّال را این‌گونه نشان داد (کسانی که به فرمانروایی آل باوند

رسیده‌اند، شماره‌گذاری شده‌اند):^۵

در رابطه با این نسب‌نامه همان‌طور که پیشتر گفتیم، تقریبی است؛ چون ابن اسفندیار به‌طور مشخص آنها را پشت سر همدیگر و به‌صورت شجره‌نامه‌ای بیان نکرده است؛ بلکه در شرح تاریخ و حوادث طبرستان و خاندان‌های آن، به ترتیب امیران و امیرزادگان خاندان کیوسیان را که طبق روایت ابن اسفندیار کنار هم بگذاریم، به چنین نسب‌نامه‌ای دست می‌یابیم.^{۱۲} در قسم دوم کتاب که بخشی الحاقی است، از روی مطالب قسم اول ملوک باوند معرفی شده است که البته احتمال این هم دارد که در بیان انساب و نام‌ها اشتباه هم کرده باشد. نکته دیگر اینکه ابن اسفندیار فقط امیران آل باوند را معرفی کرده و از امیرزادگان چندان ذکری به میان نیاورده است.

۳- بحث و بررسی

همان‌گونه که پیشتر آمد یکی از پرمناقشه‌ترین مباحث پیرامون مرزبان‌نامه مسئله نویسنده و تاریخ تألیف آن است که آرای مختلفی پیرامون آن بیان شده است. در ادامه به‌طور جداگانه به این نظرها می‌پردازیم و سپس نظر خود را ارائه می‌دهیم.

۳-۱- مرزبان‌نامه نوشته مرزبان بن رستم

نخست بار شفر در مورد نویسنده مرزبان‌نامه سخن گفته که او را مرزبان بن رستم بن سرخاب بن قارن دانسته؛ ولی علامه قزوینی آن را صحیح نمی‌داند و مرزبان بن رستم بن شهریار بن شروین را احتمال داده است (قزوینی، ۱۳۶۳، صص. ج-ه). البته قزوینی بعد به این مسئله آگاهی می‌یابد و در جایی دیگر می‌گوید شهریار و رستم هر دو پسر شروین هستند و بنابراین مؤلف مرزبان‌نامه مرزبان بن رستم بن شروین می‌باشد (ر.ک: محمد روشن، پیشگفتار مرزبان‌نامه، صص. بیست‌وسه). نخستین کسانی که در مورد مرزبان‌نامه صحبت کرده‌اند و مرزبان بن رستم بن شروین را نویسنده آن گفته‌اند؛ اته (۲۵۳۶، صص. ۲۲۸)، برون (۱۳۳۵، ج ۱، صص. ۶۹۳) و قزوینی می‌باشند که پس از آنها نفیسی (۱۳۶۳، صص. ۱۴۰)، صفا (۱۳۶۹، ج ۲، صص. ۱۰۰۳)، دهخدا (۱۳۷۳: ذیل «مرزبان» صص ۱-۱۸۲۴۰)، مصاحب (۱۳۸۱، ج ۱، صص. ۱۹۸)، مادلونگ (برزرگ، ۱۳۸۰، صص. ۲۵۲)، ریپکا (۱۳۸۱، صص. ۳۳۷) و خطیب رهبر (۱۳۸۹، صص. الف) نیز همین نظر را دارند. پیرو همین مورد جلیل نظری سعی در اثبات این امر دارد و نظر عنصرالمعالی و ابن اسفندیار را در رابطه با تألیف مرزبان‌نامه به دست مرزبان بن رستم بن شروین تأیید می‌کند و با بحث در تبار آل باوند و نشان دادن نسب‌نامه آنها می‌گوید «بعید به نظر می‌رسد که مؤلف قابوسنامه با آن همه ذکاوت و تیزی، در باب نسب پدر بزرگ خویش با آن قرب عهد، دچار اشتباه شده و یک واسطه را آن هم از

واسطه‌های نزدیک، حذف و یا فراموش کرده باشد) (نظری، ۱۳۷۹، صص. ۸-۱۷۷). این گروه بر این عقیده‌اند که در تحریر و راوینی «مرزبان بن شروین» به جای نسبت به پدر، نسبت به جد داده است و اینها دو نفر مستقل نیستند؛ بلکه یک نفر هستند و باید بنا بر سخن عنصرالمعالی کیکاووس و محمد بن اسفندیار «مرزبان بن رستم بن شروین» بگیریم. در مورد فاصله زمانی تألیف مرزبان‌نامه تا تحریر و راوینی که وی چهارصد سال گفته است؛ قزوینی آن را مشکوک می‌داند و می‌گوید گویا صحیح از صواب نیست؛ صفا نیز آن را ادعای و راوینی دانسته و آن را رد کرده است (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲، ص. ۱۰۰۴)؛ زیرا فاصله بین اصل تألیف (اواخر قرن چهارم) و ترجمه و راوینی (۶۲۲-۶۰۷)؛ دوست سال و اند خواهد بود، نه چهارصد و اند سال (ر.ک: قزوینی؛ ۱۳۶۳، ص. ز).

۳-۲- مرزبان‌نامه نوشته مرزبان بن رستم؛ ولی به نام مرزبان بن شروین

فتح‌الله مجتبابی این نظر را دارد که کتاب مرزبان‌نامه در اصل تألیف مرزبان بن رستم از ملوک آل باوند است؛ ولی مؤلفان دو تهذیب یا ترجمه مرزبان‌نامه (ملطیوی و وراوینی)، مؤلف اصل کتاب را به درستی نمی‌شناخته‌اند (مجتبابی، ۱۳۹۰، ص. ۱۷۷). وی از روی نسبی که در ترجمه و راوینی آمده است: «این کتاب مرزبان‌نامه منسوبست بواضع کتاب مرزبان بن شروین و شروین از فرزندزادگان کیوس بود برادر ملک عادل انوشروان بر ملک طبرستان پادشاه بود» (مرزبان بن رستم، ۱۳۸۹، ص. ۳۹)؛ بر این باور است که «مرزبان بن رستم» و «مرزبان بن شروین» دو نفر مجزا هستند و چنین برداشتی در مورد نسب او دارد: «مرزبان بن رستم در باب اول کتاب، مقدمه خود را به نوعی خاص طرح ریخته و مرزبان‌نامه اصلی را ساخته ملک‌زاده‌ای هم‌نام خود، مرزبان بن شروین دانسته است که آن را برای ارشاد و راهنمایی برادر بزرگ خود، شهریار بن شروین که بعد از پدر به شاهی نشسته بود و به خواست و فرمان او تصنیف نموده است» (مجتبابی، ۱۳۹۳، ص. ۲۴). سپس از چهارصد سال زمانی که وراوینی فاصله بین خلق مرزبان‌نامه تا زمان خودش، ذکر کرده است: «و این خریده عذرا را که بعد از چهارصد و اند سال که از پس پرده حُمول افتاده بود و دُبُول بی‌نامی در او اثر فاحش کرده و بایام دولت خداوند، خواجه جهان از سر جوان می‌گردد» (مرزبان بن رستم، ۱۳۸۹، ص. ۹۱)؛ نتیجه می‌گیرد که از زمان مرزبان بن شروین تا مرزبان بن رستم دوست سال و از زمان مرزبان بن رستم تا سعدالدین وراوینی نیز دوست سال که روی هم می‌شود چهارصد سال (ر.ک: مجتبابی، ۱۳۹۳، صص. ۲۱-۲۵ و مجتبابی، ۱۳۹۰، صص ۱۸۷-۱۷۷). مجتبابی در جایی دیگر پس از طرح این نظر، می‌گوید: سعدالدین گویی به هیچ‌روی مرزبان بن رستم را نمی‌شناخته است که تألیف مرزبان‌نامه را به مرزبان بن شروین نسبت می‌دهد و شاید می‌خواسته است که با افزودن بر تاریخ کتابی که تلخیص و تهذیب کرده است، آن را مهم‌تر و معتبرتر جلوه دهد،

و یا شاید در نسخه‌ای که به دست او رسیده نام مصنف به روشنی و به طور کامل ثبت نشده بوده است؛ چنانکه ظاهراً نسخه‌ای که در دست محمد بن غازی بوده نیز نام مصنف را نداشته است (مجتبایی، ۱۳۹۶، ج ۵، ص ۸۱۷).
از مجموع سخنان و آرای مجتبایی چنین برمی آید که مصنف اصلی مرزبان‌نامه، مرزبان بن رستم است، که خود مردی ادیب و علم‌دوست بوده و مجموعه‌ای از داستان‌های ایرانی را از منابع مختلفی گرد آورده و آنها را به زبان فارسی دری و بی‌تکلف سده چهارم (و شاید با درج اشعار و امثال طبری) پرداخته و تألیف خود را به یکی از ملکزادگان طبری‌زبان خاندان باوندی که همنام خود او بوده، نسبت داده و برای آنکه اعتبار قدمت و اصالت به کار خود بخشیده باشد، آن را ترجمه تصنیف آن ملک‌زاده شمرده است (ر.ک: مجتبایی، ۱۳۹۳، ص ۲۶ و مجتبایی، ۱۳۹۰، ص ۱۸۵).

۳-۳- مرزبان‌نامه نوشته مرزبان بن شروین

محمدعلی نوری خوش‌رودباری و سمانه جعفری نیز به دنبال مؤلف راستین مرزبان‌نامه بر این باورند که شروین بن سهراب، پنجمین فرمانروای کیوسیان (فرمانروایی ۲۰۰-۱۵۸ ه.ق)، پسری به نام مرزبان داشته و این مرزبان بن شروین باید مؤلف مرزبان‌نامه باشد نه مرزبان بن رستم. آنها استدلال‌های خود را اینگونه پیش برده‌اند: ۱- محمد بن غازی مَلَطِیوی که در روضه‌العقول گفته مؤلف مرزبان‌نامه از اعقاب قابوس وشمگیر است؛ نمی‌تواند درست باشد، چون این مرزبان بن شروین زمان زیادی با قابوس وشمگیر فاصله دارد و حتی مرزبان بن رستم بن شروین هم دایی‌زاده قابوس می‌شود. ۲- طبق متن مرزبان‌نامه در بیان اسباب کتاب، مرزبان داعیه سلطنت نداشت؛ ولی سکه‌های به دست آمده از روزگار مرزبان بن رستم بن شروین نشانگر آن است که وی پادشاهی کرده است. ۳- بنا به گفته وراوینی که مرزبان‌نامه چهارصد و اند سال گمنام بوده است؛ پس باید وراوینی آن را حدوداً در سال ۸۰۰ ه.ق تحریر کرده باشد که این طور نیست. ۴- از سوی وراوینی نویسنده کتاب را مرزبان بن شروین معرفی کرده است. حاصل سخن نویسندگان مذکور این است که مؤلف مرزبان‌نامه مرزبان پسر شروین پنجمین فرمانروای آل باوند است که به فرمانروایی نیز رسیده است و ۴۰۰ سال هم با سعدالدین وراوینی فاصله دارد (نوری خوش‌رودباری و جعفری، ۱۳۹۹، صص ۲۰۰-۱۹۹).

۳-۴- مرزبان شخصیتی برساخته

بر خلاف آرای بالا، گروهی دیگر انتساب مرزبان‌نامه به مرزبان بن رستم/ شروین را رد می‌کنند و نسب او را ساختگی می‌دانند. محمد روشن در پیشگفتارش بر مرزبان‌نامه پس از بحث در مورد سلسله‌نسب مرزبان و سال تألیف و ترجمه

آن می‌گوید: ناگزیر باید پذیرفت که انتسابِ مرزبان به این سلسله نسب بازساخته است؛ از آن بازساخته‌ها که در تاریخ و ادب ایران همانندده‌های آن اندک نیست (ر.ک: روشن، ۱۳۷۶، صص. بیست‌ودو- بیست‌وچهار). غلامرضا افراسیابی نیز در پژوهشی در خصوص ترجمه و تحریرِ روضه‌العقول و مرزبان‌نامه بر این باور است که محمدبن غازی مصتفِ روضه‌العقول (تحریری دیگر از مرزبان‌نامه)، مردی مجهول‌الهویت است و سعدالدین وراوینی نیز نویسنده و شاعری ناآشنا می‌باشد و سلسله نسبِ مرزبان بنِ رستم بنِ شروین نیز برساخته است. از این گذشته شخصیتِ این شاهزاده جای تأمل دارد. افراسیابی حتی وجود کتابی به نام مرزبان‌نامه به زبانِ طبری و پارسی قدیم باستان را منتفی می‌داند و می‌گوید اگر اصلی در کار بود، بایستی در کتابخانهٔ دوهزارنسخه‌ای تبریز و حضور ده نسخه‌نویس هنرمند زَین خط، نشانی از این کتاب به جای می‌ماند. وی چنین نظری دارد که مرزبان‌نامه و روضه‌العقول همان فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء شهاب‌الدین احمد بن عربشاه متوفی ۸۵۴ ه.ق است که هر دو تن از روی آن بیاض کرده‌اند و مسائل پیرامونِ زمان، وضع و تألیفِ کتاب، عامل و باعثِ آن را تغییر داده‌اند (ر.ک: افراسیابی، ۱۳۸۲، صص. ۲۲-۵).^{۱۳}

۳-۵- نقد و نظر ما

در مورد مرزبان‌نامه، کیستی و هویتِ مرزبان بنِ رستم بنِ شروین باید گفت وقتی به پدرانِ مرزبان بر اساس تاریخ طبرستان و از همه مهم‌تر آثار الباقیه بیرونی که در صحتِ نسبِ شمس‌المعالی قابوس (عمه‌زادهٔ مرزبان) می‌گوید: «دایی او (شمس‌المعالی) اسپهبد رستم ابنِ شروین بنِ رستم بنِ قارن بنِ شهریار بنِ شروین بنِ سُرخاب بنِ مهرورمزد بنِ سُرخاب بنِ باوین بنِ شاپور بنِ کیوس بنِ قباد پدر انوشیروان است» (بیرونی، ۱۳۹۸، صص ۵۱-۵۰)، بنگریم؛ به‌درستی گفتهٔ عنصرالمعالی کیکاووس مصتفِ قابوس‌نامه که نوهٔ دختری مرزبان است، پی می‌بریم. عنصرالمعالی در بیانِ اصل و نسبِ خود به فرزندش گیلانشاه می‌گوید مادرش دخترِ مرزبان بنِ رستم بنِ شروین است که سیزدهم پدرش (پدرِ مادرش) کاووس بنِ قباد است که بر اساس این نسب‌نامه و نسب‌نامه‌ای که بر طبق تاریخ طبرستان به دست آوردیم، کاووس پدرِ سیزدهمِ مادرِ عنصرالمعالی کیکاووس می‌باشد. دیگر اینکه درست است که به‌طور دقیق مشخص نیست اسپهبد مرزبان بنِ رستم بنِ شروین در چه سال‌هایی می‌زیسته و چه سالی فوت کرده است؛ ولی می‌دانیم مرزبان از ملوکِ آلِ باوند در اواخرِ قرنِ چهارمِ هجری بوده و از ملوکِ معروفِ آن حدود به شمار می‌رفته است که ابوریحان بیرونی مدتی در طبرستان نزد او به سر برده و کتابِ مقالید علم الهیئه را در ۳۸۸ هجری به وی تقدیم کرده است (صفا، ۱۳۶۹، ج ۱، ص. ۳۳۸؛ سپستان، ۱۳۹۸، صص. ۵-۶۶۴) و سکه‌های به دست آمده از زمان او از فرمانروایی وی در ۳۷۴-۳۷۱ ه.ق حکایت می‌کند (مادلونگ به نقل از رازپوش، ۱۳۷۵، ج دوم، ص.

۱۲۴). همچنین در رابطه با تنازع و اختلاف بین مرزبان و برادرانش که سبب تألیف مرزبان‌نامه است؛ در تاریخ آل باوند همین مورد را می‌توان پیگیر شد. زرین کوب می‌گوید: «بعد از وفات رستم (حدود ۳۶۹ هـ) پسرش دارا بر وفق روایات محلی هشت سالی بیش حکومت نکرد و پس از او نوبت امارت به شهریار بن دارا رسید. مع‌هذا فرمانروایی خود دارا ظاهراً با تنازع برادرانش مرزبان بن رستم و شروین بن رستم مواجه شد (مخصوصاً بین سال‌های ۶-۳۷۱ هـ.ق) که سکه‌های آنها باقی است» (ر.ک: مرزبان‌نامه، صص ۴۰-۳۹ و زرین کوب، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۳۸۰).

بنابراین محمد بن غازی که در روضه‌العقول مؤلف مرزبان‌نامه را از اعقاب قابوس بن وشمگیر دانسته (ملطیوی، ۱۳۹۳، ص ۳۹) و در کتاب دیگرش، بریده‌السعاده، مرزبان‌نامه را از تصانیف بعضی ملوک مازندران گفته است؛ با توجه به اینکه مرزبان بن رستم بن شروین پسر دایی شمس‌المعالی قابوس و پدر بزرگ مادری عنصرالمعالی کیکاووس می‌باشد؛ غازی بی‌راه هم نگفته است؛ زیرا اینها خود نشانه‌ای است بر تألیف این کتاب به دست یکی از ملوک مازندران/ آل باوند که با آل زیار نسبت دارد؛ اما چون غازی مؤلف کتاب را به درستی نمی‌شناخته در اشاراتش ابهاماتی به وجود آمده است. دیگر اینکه از بین رفتن و در دست نبودن اصل کتابی دلیل بر وجود نداشتن آن کتاب نیست که افراسیابی این نظر را در مورد مرزبان‌نامه دارد؛ زیرا بسیاری از کتاب‌ها هستند که از بین رفته‌اند و فقط ما نامی از آنها شنیده و دیده‌ایم و یا ترجمه و تحریری دیگر از آنها در دست است. همچنین با توجه به اقدم نسخ مرزبان‌نامه که مورخ ۶۹۸ هجری می‌باشد (ر.ک پورعظیمی و منصور، ۱۴۰۲، صص ۲۵-۵۸)؛ چگونه ممکن است کتابی در سال ۸۵۴ هـ.ق نوشته شود (فاکحه‌الخلفاء و مفاکحه‌الظرفاء) و ترجمه آن بیش از یک قرن قبل از آن صورت گرفته باشد؟! بر پایه آنچه گفته شد اسپهبد مرزبان بن رستم بن شروین دوازدهمین فرمانروای کیوسیان ملوک آل باوند است که در اواخر قرن چهارم در طبرستان فرمانروا بوده و مدتی با برادرش دارا بر سر قدرت تنازع داشته است. مرزبان بن رستم از یک طرف دایی‌زاده قابوس و از طرف دیگر پدر بزرگ مادری کیکاووس زیاری است و همو نویسنده کتاب مرزبان‌نامه است که در تهذیب و تحریر ملطیوی اعقاب قابوس دانسته شده و وراوینی نسب به جد او داده و مرزبان بن شروین معرفی شده است و فاصله ۲۰۰ ساله از تألیف مرزبان بن رستم تا تحریر خودش را ۴۰۰ سال گفته است. اگر با وسواس بیشتر به این مسئله بنگریم، شاید بتوان نظر مجتبیایی را نیز در خصوص سخنان وراوینی در نظر گرفت که مرزبان بن رستم بن شروین کتاب خودش را که به زبان فارسی دری ساده بوده به یکی از ملکزادگان طبری‌زبان باوندی که همنام خود او بوده (مرزبان بن شروین بن سهراب حدود ۲۰۰ هـ.ق) و ۲۰۰ سال پیشتر می‌زیسته، نسبت داده است (ر.ک: مجتبیایی، ۱۳۹۳، صص ۲۱-۲۶ و مجتبیایی، ۱۳۹۰، صص ۱۸۵-۱۸۲). شاید هم این نسبت

دادن‌ها که مجتبابی می‌گوید «مرزبان بن رستم برای آنکه اعتبار قدمت و اصالت به کار خود بخشد، آن را ترجمه آن ملکزاده شمرده است» (۱۳۹۰، ص. ۱۸۵)؛ ساخته مرزبان بن رستم نباشد؛ بلکه واقعیت داشته باشد و مرزبان بن شروین بن سهراب حدود ۲۰۰ ه. ق کتابی به زبان طبری گردآوری می‌کند و مرزبان بن رستم بن شروین حدود ۲۰۰ سال پس از وی آن کتاب را به فارسی دری ساده (به همراه بیت‌ها و عبارات‌های طبری) بر می‌گرداند و در آن ذکر می‌کند که این کتاب از مرزبان بن شروین است و... که بعد وراوینی آن را در تهذیب و تحریر مرزبان‌نامه بیان کرده است؛ ولی فاصله ۲۰۰ سال بین خود و مرزبان بن رستم را هم اضافه کرده و نوشته «چهار صد و اند سال»؛ یعنی از زمان مرزبان بن شروین بن سهراب (اوایل سده سوم هجری) تا زمان خودش (اوایل سده هفتم هجری).

۳-۶- مرزبان‌نامه و زبان طبری

بنا به قول سعدالدین وراوینی به نظر می‌رسد که مرزبان‌نامه اصلی به زبان طبری بوده است. وی در مقدمه‌الکتاب در معرفی مرزبان‌نامه می‌گوید: «آنک کتاب مرزبان‌نامه که از زبان حیوانات عجم وضع کرده‌اند... مشتمل بر چندین داستان بزبان طبرستان و پارسی قدیم باستان ادا کرده‌اند» (مرزبان بن رستم، ۱۳۸۹، ص. ۲۰). گفته ابن اسفندیار نیز که مرزبان بن رستم بن شروین را صاحب دیوان شعری به زبان طبری می‌داند: «و به نظم طبری او را دیوانی ست که نیکی نامه می‌گویند دستور نظم طبرستان ست» (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۷)؛ باعث قوت این نظر می‌شود که مرزبان‌نامه اصلی به زبان طبری باشد.

در این رابطه باید گفت در طبرستان آن زمان جریان ادبیات طبری جریانی قوی بوده است که به غیر از مرزبان بن رستم چهره‌های دیگری مانند دیواره‌وز معروف به مسته‌مرد را می‌بینیم که وی در دربار عضدالدوله اقامت داشته و آنجا شعر طبری می‌سروده است (پیشین، صص. ۱۳۹-۱۳۸). به نظر می‌رسد فرامتن تاریخی، جغرافیایی و سیاسی- فرهنگی مدار شمالی آن دوران باعث حضور پررنگ این ویژگی در کانون ادبی شمال است؛ زیرا کانون ادبی شمال نقطه برخورد سه جریان ادبی بود: از یک طرف با کانون فرهنگی- ادبی خراسان و ماوراءالنهر ارتباط داشتند؛ از سوی دیگر فضای عمومی این کانون با نظام فرهنگی ایران کهن پیوند استواری داشت و درعین حال زبان قوم طبری بود؛ از جانب سوم با قسمت‌های مرکزی ایران و بغداد که عربی‌گرا بود، رابطه داشت. به همین دلیل در کنار شاخه‌های ادبی دیگر (ادبیات تلفیقی، ادبیات دری و ادبیات عربی)، در اطراف و اکناف این خطه چهره‌هایی ظهور کردند که زمینه غالب یا دست کم یکی از زمینه‌های اصلی کارشان آفرینش آثاری به زبان طبری بود که در زمره شاخه ادبیات طبری قرار دارند (ر.ک: زرقانی، ۱۳۹۰، صص. ۴۷۱ و ۴۷۳). از مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز شاخه ادبیات طبری جنبش‌های

فرهنگی- ادبی ایرانی‌گرایی است که در خراسان و طبرستان آن زمان پررنگ‌تر بود و در مدار شمالی بر جریان ادبی این شاخه تأثیر مستقیم داشت که ویژگی بارز آن، فرهنگ ایران کهن و زبان طبری است.

سوالی که در اینجا در مورد زبان مرزبان‌نامه پیش می‌آید، این است که آیا محمدبنِ غازی مَلَطَبِی و سعدالدین وراوینی زبان طبری می‌دانسته‌اند و کتاب را به فارسی ترجمه کرده‌اند؟ این مورد نیز مبحثی است که بین پژوهشگران مطرح است. هِرمان اِته (۲۵۳۶، ص. ۳۲)، ادوارد بَرُون (۱۳۳۵، ج ۱، ص. ۶۹۳)، علامه قزوینی (۱۳۶۳، ص. ج، ز)، سعید نفیسی (۱۳۶۳، ص. ۱۴۰)، ذبیح‌الله صفا (۱۳۶۹، ج ۲، صص. ۱۰۰۳ و ۱۰۰۵)، علامه دهخدا (۱۳۷۳: ذیل «مرزبان» صص ۱-۱۸۲۴۰)، یان ریپکا (۱۳۸۱، ص. ۳۳۷) و خلیل خطیب‌رهبر (۱۳۸۹، ص. الف) مبنی بر سخن وراوینی به طبری بودن مرزبان‌نامه‌ای که او تحریر/ ترجمه کرده است، فائند؛ ولی پژوهشگران دیگری موافق با این نظر و سخن وراوینی نیستند. محمد روشن با توجه به سبندادنامه و بختیارنامه چنین نظری دارد که این تلقی (به زبان / گویش دیگری بودن متن اولیه) در میان ادیبان و منشیان آن دوره بی‌سابقه نیست. همچنین در پیشگفتار مرزبان‌نامه می‌گوید: نثر ساده روان بی‌پیرایه روزگار گذشته در چشم این ادیبان بی‌اعتبار می‌آمده و آن را عاری از حلیت عبارت می‌دانسته‌اند. از این روی، آنها متن‌ها را به زیور الفاظ و مواعظ می‌آراسته‌اند. برای من بسیار دشوار است به این پندار گردن نهم که متنی به گویش طبری در دست بوده است و آنچنان اشتهار یافته بوده است که دو ادیب ایرانی دور از یکدیگر، یکی در ملطیه روم- آسیای صغیر- و آن دیگری در اران آذربایجان، به آن گویش چندان آشنایی داشته‌اند، که هر یک بی‌آگاهی آن دیگری دست به ترجمه آن برند و آن متن اصلی چنان متروک مانده باشد که از آن پس کس خبری از نام و نشان آن ندهد (روشن، ۱۳۷۶، صص. نوزده، بیست و یک و بیست و دو و ۵۶۵). جلیل نظری نیز هم عقیده با روشن است و می‌گوید ظاهراً هیچ‌گونه سند تاریخی جز نوشته وراوینی بر طبری بودن اصل کتاب موجود نیست و منابع قدیمی نیز بدین موضوع اشاره نکرده‌اند. وی پس از آوردن سخنان روشن می‌افزاید: «پس حدس معقول نزدیک به یقین آن است که اصل مرزبان‌نامه به زبان فارسی بوده منتها ممکن است ابیاتی به لهجه طبری هم در آن متن مستعمل بوده باشد. کما اینکه در قابوسنامه هم بیت طبری دیده می‌شود» (نظری، ۱۳۷۹، ص. ۱۷۸). فتح‌الله مجتبابی نیز چنین نظری دارد که اظهارات وراوینی درباره چگونگی صورت اصلی مرزبان‌نامه حکایت از سادگی و بی‌پیرایگی سبک و سیاق نگارش آن دارد که اصل به فارسی ساده و بی‌تکلف سده‌های چهارم و پنجم هجری بوده و با ذوق و سلیقه ادیبان و کتابخوانان سده‌های هفتم و هشتم سازگاری نداشته است (مجتبابی، ۱۳۹۰، صص. ۴-۱۸۳ و مجتبابی، ۱۳۹۳، صص. ۶-۲۵).

همان‌گونه که پیشتر آمد وجود نیکی‌نامه به زبان طبری در کنار سخن‌روایی باعث می‌شود که در نگاه نخست به طبری بودن مرزبان‌نامه قائل شویم؛ اما با توجه به اینکه در قابوس‌نامه، روضه‌العقول و خصوصاً تاریخ طبرستان به این مورد اشاره‌ای نشده است^{۱۴} و دیگر اینکه مَلَطِیوی و وراوینی که هر دو ادیب غیر طبرستانی و اهل سرزمین‌های غربی ایران هستند، طبری‌دان نبوده‌اند که متن کتاب را از زبان طبری به فارسی برگردانند. طبق نظری که بالاتر مطرح کردیم، به نظر می‌رسد، مرزبان بن شروین در سده دوم این کتاب را به زبان طبری نوشته بوده و مرزبان بن رستم دو‌یست سال بعد آن را به زبان فارسی دری ساده برگردانده است (شاید هم به همراه اشعار و عباراتی طبری)؛ سپس مَلَطِیوی و وراوینی در سده هفتم آن را به نثر مصنوع تحریر کرده باشند.

سخن فرجامین

بر بنیاد آنچه گذشت یکی از درازدامن‌ترین مباحث‌ها پیرامون مرزبان‌نامه مسئله نویسنده آن، تدوین نخستین اثر و زبان آن است. هر چند عنصرالمعالی کیکاووس در قابوس‌نامه و ابن اسفندیار در تاریخ طبرستان این کتاب را از مرزبان بن رستم بن شروین گفته‌اند؛ ولی سعدالدین وراوینی در تحریری که از مرزبان‌نامه دارد، آن را نوشته مرزبان بن شروین معرفی کرده که چهارصدسال پیش از او و به زبان طبری بوده است. در معرفی وراوینی سه مورد است بسیار قابل تأمل می‌باشد: نویسنده کتاب، زمان و زبان آن که همین‌ها در کنار نبودن اطلاعات کافی در تاریخ‌ها و تذکره‌ها از مرزبان‌نامه و نویسنده‌اش، راه نقد و نظرهای گوناگون را از دیدگاه‌های مختلف باز کرده است. باید گفت نمی‌توان به همین سادگی از سخنان وراوینی گذشت و گفت اشتباه کرده یا آگاهانه دست به چنین ادعایی زده است و یا اینکه عنصرالمعالی و ابن اسفندیار نسب مرزبان را اشتباه گفته‌اند. چیزی که به نظر می‌رسد این است که در حدود سال ۲۰۰ ه. ق. شاهزاده‌ای طبرستانی از خاندان کیوسیان آل باوند به نام مرزبان بن شروین بن سهراب کتابی به زبان طبری مشتمل بر داستان‌ها و فرهنگ ایران در راستای سیاست و کشورداری به سبک کلیله‌ودمنه گردآوری می‌کند که ۲۰۰ سال پس از آن (حدود سال ۴۰۰ ه. ق.) شخص دیگری از همین خاندان، یعنی مرزبان بن رستم بن شروین، این کتاب را به فارسی دری ساده (به همراه بیت‌ها و عبارات‌های طبری)، برمی‌گرداند و ۲۰۰ سال پس از مرزبان بن رستم در جریان تصنیف، تدوین و تحریر متون به نثر فنی و مصنوع این کتاب یک بار در اواخر سده ششم به قلم محمد بن غازی مَلَطِیوی و بار دیگر در اوایل سده هفتم به خامه سعدالدین وراوینی که سبک ساده و بی‌پیرایه اصل تألیف را زشت و نکوهیده می‌دیدند، با تزئین و تجمل به نثر مصنوع درآمد. در این کار نیز هر دو دبیر به روش نگارش نصرالله منشی در ترجمه و تحریر

کلیده و دمنه اقتدا نموده اند. به این دلیل که مرزبان بن رستم در تحریر و ترجمه مرزبان نامه از زبان طبری به فارسی دری ساده از نویسنده آن یعنی مرزبان بن شروین نام برده که او مرزبان نامه را به زبان طبری نوشته است؛ بعداً وراوینی نیز در تحریر و تهذیب خودش از کتاب می گوید: «مرزبان نامه منسوبست به واضع کتاب مرزبان بن شروین»؛ همچنین دو یست سال فاصله بین خود و مرزبان بن رستم را به دو یست سال فاصله بین مرزبان بن رستم و مرزبان بن شروین اضافه می کند و می گوید: «این خریدۀ عنذرا را که پس از چهارصد و اند سال از پس پرده خمول افتاده بود... بیرون آورد» و چون مرزبان بن رستم در برگرداندن فارسی دری مرزبان نامه طبری به قلم مرزبان بن شروین، شعر و حکایت و تمثیل های طبری به کار برده بود؛ وراوینی در تحریر خود از مرزبان نامه ای که از زیر دست مرزبان بن رستم درآمده است، می گوید: «بزبان طبرستان و پارسی قدیم باستان ادا کرده».

یادداشت‌ها

۱. در این رابطه محمّد معین بسیاری از منظومه‌های ایران پس از اسلام و کتاب‌های نثر از جمله مرزبان‌نامه را با روایات و افسانه‌های پیش از اسلام در پیوند می‌داند و بر این باور است که ریشه بسیاری از مطالب مرزبان‌نامه را می‌توان در فرهنگ و ادبیات پیش از اسلام پیدا کرد (معین؛ ۱۳۲۴، صص. ۶ و ۷)؛ همچنین برخی آن را یادگاری از ایران عهد ساسانی می‌دانند (ریپکا، ۱۳۸۱، ص. ۳۳۷ و رضایی، ۱۳۸۹، صص. ۶۸-۴۷). در خصوص پشتوانه فکری و زیرساخت داستان‌های مرزبان‌نامه در ارتباط با فرهنگ ایران باستان رک: یعقوب فولادی و دیگران، «مقایسه ساختار مرزبان‌نامه و کلیله و دمنه (با تکیه بر نمود اندیشه هند و ایران باستان)»، مطالعات شبه قاره، شماره ۳۸، صص ۱۹۴-۱۷۷؛ یعقوب فولادی و دیگران، «مسئله دیو گاوپای و دانای دینی مرزبان‌نامه»، جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۰۹، صص ۸۴-۶۹ و یعقوب فولادی تنگستانی، «یکی نامه بود از گه باستان (بررسی روایت‌های ملی مرزبان‌نامه)»، پاژ، شماره ۴۶، صص ۲۴-۸.
۲. برخی نسخه‌ها «ارغش فرهادوند» هستند.
۳. «[فردوسی] شاهنامه برگرفت و بطبرستان شد بنزدیک سپهبد شهریار، که از آل باوند در طبرستان پادشاه او بود، و آن خاندانی است بزرگ، نسبت ایشان بیزدگرد شهریار پیوندد.» (نظامی سمرقندی، ۱۳۳۱، صص. ۷۹-۷۸).
۴. شاید چنانکه مارکوارت گفته، شخصی که توفانس او را پسر قباد و موسوم به پدشخوارشاه می‌داند، همین کیوس یا کاووس باشد (کریستن سن، ۱۳۸۲، ص. ۳۷۷).
۵. در مورد نسب‌نامه و تاریخ سیاسی کیوسیان آل باوند رک: محمدبن اسفندیار، تاریخ طبرستان، قسم اول کتاب و قسم دوم، صص ۲۱-۱۹ و ص. ۲۵؛ شهناز رازپوش، دانشنامه جهان اسلام، ج دوم، ذیل «باوندیان» صص. ۵-۱۲۰؛ صادق سجادی، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج اول، ذیل «آل باوند»؛ غلامحسین مصاحب، دایره‌المعارف فارسی، جلد اول، ذیل «آل باوند»، ص. ۱۹۸.
۶. در بعضی مآخذ نام شهریار، رستم بن شروین ذکر شده و گفته شده است او نخستین کسی بود که عنوان ملک الجبال برگزید. غلامحسین مصاحب، دایره‌المعارف فارسی، جلد اول، ذیل «آل باوند»، ص. ۱۹۸.
۷. نام شاپور بن شهریار نیز در برخی مآخذ جعفر آمده است. ابن اسفندیار با اینکه در صص. ۲۰۷ و ۲۰۸ از قسم اول شاپور گفته؛ ولی در ص ۲۰ از قسم دوم که بخشی الحاقی است، جعفر آورده است.
۸. اسپهبد قارن، هشتمین فرمانروای آل باوند، نخستین کسی بود که از این سلسله اسلام اختیار کرد و ابوالملوک نام یافت.
۹. برخی رستم بن قارن را نواده قارن و پسر سهراب دانسته‌اند (مرعشی، ۱۳۴۵، ص. ۹۴)؛ اما مورخان متقدم مانند بیرونی (ص ۴۶) و ابن اسفندیار، رستم را پسر قارن گفته‌اند. ابن اسفندیار با اینکه در صص ۲۴۷ و ۲۴۸ در قسم اول رستم

- بن قارن بن شهریار گفته؛ ولی در ص ۲۰ از قسم دوم که بخشی الحاقی است، رستم بن سرخاب آمده است.
۱۰. این شهریار بن شروین همان است که به گفته نظامی عروضی سمرقندی، فردوسی به دربار او رفت و خواست که شاهنامه را به نامش کند.
۱۱. شروین پیش از پدرش شهریار از دنیا رفت و به فرمانروایی نرسید؛ در مورد فرمانروایی عمویش رستم نیز پژوهشگران قطع به یقین نمی‌دانند: تاریخ طبرستان، قسم دوم، ص. ۲۵. در پیرو حکایتی از نظامی عروضی سمرقندی در مورد رفتن فردوسی به طبرستان به نزد اسپهبد شهریار و هجو محمود غزنوی، از «شروین» نامی نمی‌برد و می‌گوید «رستم هم پسر شهریار بود.» ما با توجه به گفته عنصرالمعالی و ابن اسفندیار در جای دیگر کتاب، متوجه می‌شویم که رستم پسر شروین است (قابوس‌نامه، ص. ۵؛ تاریخ طبرستان، قسم اول، ص. ۱۳۷) و شهریاری که نظامی می‌گوید، برادر اوست.
۱۲. مؤلفان دانشنامه جهان اسلام، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و دایرةالمعارف فارسی نیز بر اساس سخنان ابن اسفندیار و دیگر تاریخ‌ها، همین نسب‌نامه را دست داده‌اند. ر.ک: شهناز رازپوش، دانشنامه جهان اسلام، ج دوم، ذیل «باوندیان»، ص. ۱۳۰؛ صادق سجادی، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج اول، ذیل «آل باوند»؛ غلامحسین مصاحب، دایرةالمعارف فارسی، جلد اول، ذیل «آل باوند»، ص. ۱۹۸.
۱۳. دقیقاً نظر افراسیابی برعکس نظر علامه قزوینی است که می‌گویند فاکه‌الخلفاء و مفاکه‌الظرفاء ترجمه عربی مرزبان‌نامه است. برای نقد سخنان افراسیابی ر.ک: حسین شیخ، «نقدی بر سه نوشته درباره مرزبان‌نامه»، آینه پژوهش: صص ۹-۲۵۸.
۱۴. اگر مرزبان‌نامه نیز مانند نیکی‌نامه به زبان طبری بود، ابن اسفندیار حتماً اشاره می‌کرد.

کتابنامه

- ابن اسفندیار، ب. (۱۳۸۹). تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال آشتیانی. اساطیر. اته، ه. (۲۵۳۶). تاریخ ادبیات فارسی. ترجمه صادق رضازاده شفق. بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- افراسیابی، غ. (۱۳۸۲). نکته‌هایی تازه پیرامون تألیف، ترجمه و تحریر روضه‌العقول محمد غازی مَلطیوی و مرزبان‌نامه سعدالدین وراوینی. آینه میراث، ۲۱(۱)، ۳۱-۵.
- برزرگر، ا. (۱۳۸۰). تاریخ تبرستان (جلد سوم: دانشوران تپوری). تصحیح و پژوهش محمد شگری فومنی. رسانش.
- برون، ا. (۱۳۳۵). تاریخ ادبی ایران. ج. ۱. ترجمه و تحشیه و تعلیق از علی پاشا صالح. ابن سینا.
- بهار، م. (۱۳۷۳). سبک‌شناسی (تاریخ تطور نثر فارسی). ج. ۳. امیرکبیر.
- بیرونی، ا. (۱۳۹۸). آثارالباقیه: از مردمان گذشته. ترجمه و تعلیق پرویز سپیتمان (ادکایی). علمی.
- پورعظیمی، س.، و منصور، م. (۱۴۰۲). گزارش کهن‌ترین دستنویس مرزبان‌نامه. جستارهای نوین ادبی، ۳(۳)، ۲۵-۵۸.
- <http://doi.org/10.22067/jls.2023.83896.1483>
- خطیب رهبر، خ. (۱۳۸۹). پیشگفتار مرزبان‌نامه. صفی‌علیشاه.
- دهخدا، ع. (۱۳۷۳). لغتنامه. ج. ۱۲. انتشارات دانشگاه تهران.
- رازپوش، ش. (۱۳۷۵). باوندیان. در دانشنامه جهان اسلام (زیر نظر محمداکظم موسوی بجنوردی، ج. ۲، صص. ۱۲۰-۱۳۲). مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- رضایی، م. (۱۳۸۹). مرزبان‌نامه یادگاری از ایران ساسانی. پژوهشنامه زبان و ادب فارسی (گهر گویا)، ۴(۱)، ۴۷-۶۸.
- روشن، م. (۱۳۷۶). مقدمه مرزبان‌نامه. اساطیر.
- ریپکا، ی.، و دیگران. (۱۳۸۱). تاریخ ادبیات ایران (از دوران باستان تا قاجاریه). ترجمه عیسی شهابی. علمی و فرهنگی.
- زرقانی، م. (۱۳۹۰). تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی: تطور و دگردیسی ژانرها تا میانه سده پنجم. سخن.
- زرتین کوب، ع. (۱۳۸۴). تاریخ مردم ایران. ج. ۲: از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه. امیرکبیر.
- سپیتمان (ادکایی)، پ. (۱۳۹۸). تعلیقات آثارالباقیه: از مردمان گذشته. ترجمه و تعلیق پرویز سپیتمان (ادکایی). علمی.
- سجادی، ص. (۱۳۷۶). آل باوند. در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (زیر نظر محمداکظم موسوی بجنوردی، ج. ۱). مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- صفا، ذ. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران، ج. ۱. فردوس.
- صفا، ذ. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران، ج. ۲. فردوس.
- عنصرالمعالی، ک. (۱۳۸۵). قابوس‌نامه. به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی. علمی و فرهنگی.

- فولادی، ی.، بارانی، م.، و خلیلی جهانتیغ، م. (۱۳۹۹، الف). مسئله دیو گاوپای و دانای دینی مرزبان‌نامه. جستارهای نوین ادبی، ۵۳(۲)، ۶۹-۸۴. <http://doi.org/10.22067/jls.v53i3.87343>
- فولادی، ی.، بارانی، م.، و خلیلی جهانتیغ، م. (۱۳۹۹، ب). مقایسه ساختار مرزبان‌نامه و کلیله و دمنه (با تکیه بر نمود اندیشه هند و ایران باستان). مطالعات شبه قاره، ۱۲(۳۸)، ۱۷۷-۱۹۴. <http://doi.org/10.22111/jsr.2020.5243>
- فولادی، ی. (۱۴۰۱). یکی‌نامه بود از گه باستان (بررسی روایت‌های ملی مرزبان‌نامه). پاژ، ۲۶(۴۶)، ۸-۲۴.
- قزوینی، م. (۱۳۶۳). مقدمه مرزبان‌نامه. اصلاح و ترجمه سعدالدین وراوینی، به تصحیح و تحشیه محمدبن عبدالوهاب قزوینی. کتابفروشی فروغی.
- کریستن‌سن، آ. (۱۳۸۲). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه غلامرضا رشید یاسمی. ساحل.
- مجتبایی، ف. (۱۳۹۰). چند نکته درباره مرزبان‌نامه: مصنف و زبان اصلی آن. نامه پژوهشی ادبیات و عرفان، ۱۱(۳۳)، ۱۷۷-۱۸۸.
- مجتبایی، ف. (۱۳۹۳). مقدمه مرزبان‌نامه بزرگ (روضه‌الغقول). خوارزمی.
- مجتبایی، ف. (۱۳۹۶). مرزبان‌نامه. در دانشنامه زبان و ادب فارسی (به سرپرستی اسماعیل سعادت، ج. ۵، صص. ۸۱۵-۸۱۸). فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- مرزبان بن رستم بن شروین. (۱۳۸۹). مرزبان‌نامه. اصلاح و تحریر سعدالدین وراوینی، به کوشش خلیل خطیب رهبر. صفی‌علیشاه.
- مرعی، ظ. (۱۳۴۵). تاریخ طبرستان و رویان و مازندران. مقدمه محمدجواد مشکور، به کوشش محمدحسین تسبیحی. مؤسسه مطبوعاتی شرق.
- مصاحب، غ. (۱۳۸۱). دایره‌المعارف فارسی. ج. ۱. امیرکبیر.
- معین، م. (۱۳۲۴). یوست فریان و مرزبان‌نامه. مجلس.
- ملطوبی، م. (۱۳۹۳). مرزبان‌نامه بزرگ (روضه‌الغقول). به تصحیح فتح‌الله مجتبایی و غلامعلی آریا. خوارزمی.
- نظامی عروضی سمرقندی، ا. (۱۳۳۱). چهار مقاله. به تصحیح و اهتمام محمد قزوینی و به کوشش محمد معین. ارمغان.
- نظری، ج. (۱۳۷۹). اصل مرزبان‌نامه و مؤلف آن. مجله علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۶(۱۱)، ۱۷۳-۱۸۲.
- نقیسی، س. (۱۳۶۳). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، ج. ۱. فروغی.
- نوری خوش‌رودباری، م.، و جعفری، س. (۱۳۹۹). جستاری در شناخت مؤلف راستین مرزبان‌نامه تبری. تاریخ ادبیات، ۱۱(۱)، ۲۰۱-۱۸۹. <http://doi.org/10.48308/hlit.2020.98955>